

KELEMEN ZOLTÁN

A HORVÁT ELIT BUDAPEST-KÉPE MIROSLAV KRLEŽA ZÁSZLÓK CÍMŰ REGÉNYÉBEN

A századforduló Budapestjének megítélése a Monarchia nemzetiségei körében ellentmondásos volt. Az alábbi tanulmány a korszakról szóló egyik legmeghatározóbb horvát szépirodalmi mű alapján tekinti át a horvát arisztokrácia Budapestről alkotott képét. A szóban forgó regény kiemelkedő jelentőségét az adja, hogy a szerző személyes életútjának is fontos része volt a századforduló Budapestje, és bár a korszakot bemutató terjedelmes munkáját öt évtizeddel később írta, mégis átélhetően láttatta a horvát elit Budapesttel kapcsolatos komplexusait. A magyar fővárossal szembeni ambivalens viszony értelmezhető egy bonyolult és többrétű gyarmati függőség következményeként, amely Budapestet egyszerre vágy és gyűlölet tárgyává tette. Mivel a főváros az osztrákok által kvázi gyarmati sorban tartott Magyarországon volt képes szédítő növekedésre a 19. század végén, példaképként jelent meg a horvátok előtt. Fájdón érzékelték a regény szereplői Zágráb civilizációs elmaradását, ugyanakkor tudatosították, hogy ennek oka éppen a csodált Budapestten keresendő, az őket gyarmatosító magyar elit politikájában. Miroslav Krleža *Zászlók* című monumentális regénye átfogó portrét nyújt erről a század eleji, komplex horvát Budapest-képről. A szerző sok munkájában olvashatunk a magyar fővárosról, hiszen a Monarchia utolsó éveiben számtalanszor megfordult Zágráb és Bécs mellett Budapestben is a Ludovika hallgatójaként. Krleža főműveiben (*Filip Latinovicz visszatérése; A Glembay család; Mars, a horvát hadisten*) rendszerint megjelenik a magyar főváros, de a horvát *Háború és békeként* hivatkozott *Zászlókban* találjuk a horvát Budapest-felfogás legárnyaltabb ábrázolását. A regény magyarországi relevanciáját jól mutatja, hogy előbb jelent meg regényként magyarul mint horvátul. Az 1965-ös magyar megjelenés idején a jugoszláv olvasók csupán folytatásos részletekben olvashatták a szöveget a *Forum* folyóiratban. Az alábbiakban a főbb motívumok köré csoportosítva elemezzük a várost bemutató szövegrészeket, és ezek segítségével igyekszünk azonosítani az ambivalens viszony forrásait.

Budapest képzőművészeti ábrázolása a horvát elit otthonaiban

A regény elején szinte fétistárgyként látjuk az 1848-49-ben szétlőtt budai vár képét a főszereplő család horvátországi szalonjában. A későbbiekben a met-

szet egy képzeletbeli budapesti apokalipszis ihletőforrása is lesz. „Felsőladányban még a megboldogult Emericzy Kálmán idejéből egy acélmetszet maradt vissza, amely az 1848-ban romba dőlt budai Várat ábrázolta. Hosszú éveket ott függött ez az acélmetszet a ladányi kastély szalonjában, valaki azonban később ezt az akvarell színekben fürdő, kézzel színezett Stahldruckot a Jurjevska utcába vitte, Őméltósága pedig évekre szem elől veszítette, ma reggel azonban lázas álmában, Kamill fenyegetéseitől felizgatva, eszébe jutottak a régi budai őrtornyok, finom aranszegélyes mahagóni keretben, üveg alatt, a romba dőlt régi erőd a tűzvész sötéten vöröslő felhőiben, a Gellérthegy citadelláján pedig az ágyúzás füstgomolyai fehérlenek. Ó, gyermekkorának hány óráját is álmodta át Emericzy Őméltósága e történelmi kép fölött, amikor a horvátok rohammal foglalják el a régi várat, s neki mindig jólesett a gondolat: ti nekünk Ezerszázkettőt adtátok, most pedig tessék, itt van a ti Budaváratok, magyar urak! Íme, ez maradt Budából!”¹

Ezerszázkettő az 1102-ben megkötött *Pacta conventát* jelenti, amely Könyves Kálmán idejében létrehozta a függetlenségre vágyó horvátok körében behódolásként értelmezett horvát–magyar perszonáluniót. A regényben a délszláv egységet hirdető illírizmust támogató legifjabb Emericzy Kamill emlékezteti a regnikoláris horvát–magyar kiegyezést kiszolgáló apját arra, hogy az 1848-ashoz hasonló romlás várhat a magyarok fővárosára a közeli jövőben. „A tűzégette budai sziklák sötétbarna, szurkos színe a régi negyvennyolcas metszeten, a tűzvésztől kormos falak, a leomlott, kettévált boltívek, a budai Vár fölött elsüvöltő zivatar tüze és eget-földet megrázó rengése, amely porba és hamuba döntötte ezt a Várat, mindez már a pálosok varaždi iskolájának idején is Őméltósága mélabús inspirációinak forrása volt, s lám ma reggel az az ördögi gondolat támadt fel benne, mi is lesz, ha akkor nem utoljára sújtott le az Úr haragja erre a Várra, s ha esetleg úgy rendeltetett, hogy a végzet újból tövig lerombolja, egy elátkozott, fantasztikus, apokaliptikus napon, amelyről Kamill Cassandraként mintegy lázálomban beszél, hogy a bosszú istennője a világegyetem sötét törvényei szerint fenyegeti Budát, s már-már a Kárpátokhoz ér...”²

A Budapestről készült képek azonban nem csupán a vágyott pusztulás tárgyát ábrázolják, hanem a szégyellnivaló zágrábi elmaradottság ellenpontját is jelentik. A főhős Emericzy Kamill nagyvilági Amanda nénikéje, aki egy bécsi magasrangú katonatiszt felesége, a gazdagság és a kifinomultság megszemélyesítésének nézőpontjából ócsárolja Zágrábot. Kifogásolja, hogy az 1910-es években továbbra sincs villamosuk és a lóvasút miatt minden lócitromszagú, ráadásul az összes utca sáros, így esős időben alig lehet átkelni rajtuk.³ Míg

¹ KRLEŽA, Miroslav: *Zászlók*, I. kötet, fordította: CSUKA Zoltán, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1965, 62. p.

² *Uo.*, 63. p.

³ *Uo.*, 225–226. p.

zágrábi származása miatt pironkodnia kell Bécsben, megtudjuk, hogy bécsi lakását több budapesti kép is díszíti: „egy budai emeletes palota, s még egy budai emeletes palota, a Bástyasétányon, a vérmező fölött, grófi park a kastély körül.”⁴ Zágrábi képről egyáltalán nem esik szó, így a magyar főváros abszolút felülreprezentált a bécsi úri horvátok egyik regénybeli képviselőjénél.

Budapest mint az osztrák-magyar idill kulisszája

Jelentős feszültség érezhető a végig a múlt- és jövőbeli budapesti pusztulás, valamint a jelen rendíthetetlennek tűnő osztrák–magyar idillje között, amit a város dübörgő építészete reprezentál. Az osztrák–magyar korrupcióval szerzett vagyonok befektetési terepe az osztrák elit részéről is gyakran svábhegyi és hűvösvölgyi villák voltak az egyik fejezet szerint.⁵ Máskor közvetlenül a budapesti pusztulásról szóló apokaliptikus fantáziák mellett látjuk az operetti idill leírásait és annak dilemmáját, hogy ez az idill vajon üres kulissza-e?

Öméltósága megállt a budai Vár teraszai alatt meghúzódó Kioszk kis ligete előtt.

– Íme a nyolcvanas évek bécsi, császári architektúrája! Minden olyan bájos, kedves, csinos, kényelmes és kellemes, mint az operában az erkélyekkel és ballusztrádokkal díszített barokk kulisszák a holdfényben, mint délutáni keringők érdeskés háromnegyedes ütemű muzsikája. Gondtalan úrhölgyek, gondtalan urak, gondtalan szerelmi légyottok, frivol slágerek; fagyaltot szolgálnak fel, angol teát ezüst kannában, az ösvények narancsszínű homokkal felszórva, a zöldre és pirosra lakkozott, fonott karosszékeken brokát kispárnák, az árvácskák ágyásait nyírott bukszusok keretezik, tulipán- és bordó bársonyrózsza-táblák, illatozik a hárs, az orgona, az akác, sír a cigány hegedűje, a frakkba bújt pincérek lábujjhegyen lépkednek, csokoládét és puncsot szolgálnak fel, az idő úgy megállt mint kristályos Lehár muzsika, álom egy derűs nyári kirándulásról a kék magyar égbe, álom mely soha többé vissza nem tér... Filagóriák, gloriettek és márványlépcsőkön vízeseések, csupa lépcső és csupa terasz, s mindez még áll, gránitszilárdsággal, megdönthetetlenül, mint meghódíthatatlan és diadalmos bástya, Béctől Prágáig, Badgasteintől Abbáziáig és Portorose-ig, Pólától Cattaróig és Pozsonyig, jó hotelek, kávéházak, teraszok, zene, keringők, márványoroszlánok serege, mindenfelé bronzból öntött és gránitból faragott császári oroszlánok, a régi budai Várkertek alatt s fenn a Váron vidám scherzóként lobog a biztonság és szuverenitás zászlaja, a hidakon, az emlékművek alatt,

⁴ Uo. 231. p.

⁵ Uó.: *Zászlók*, II. kötet, 42. p.

*a parkok bejáratánál, de nem lehetetlen, hogy eme idill fölött egy nap kartácsok tüzes ösvénye szeli ketté az eget, s a boldogságnak, örömmek és bőségnek ez a látomása egyszer lőporfüstbe merül, mint 1848-ban...*⁶

Az idősebb Emericzy Kamill folyamatosan tépelődik, hogy amit lát valóság-e vagy már a jelenben is az üresség álcája? „Patetikus kulisszákká, minden földi céltól megfosztott dekoratív kulisszákká egyszerűsített művészi boltívek síri szépsége uralkodik itten, színházi díszlet ez, üres színpadon, amelyre már rég legördült a függöny, erre az egész történelmi előadásra, a halott régi dicsőség sírjára, amely halott, mint ahogy feltámaszthatatlanul halott a romok minden síri szépsége”⁷ Végül azonban úgy látja, hogy a budapesti pompa többet jelent üres dekoratív kulisszánál, s hogy fia és saját apokaliptikus víziója távol áll a realitásoktól. „Megállott Őméltósága a budai Vár Strobl-i architektonikus tömege alatt, a magyar fényűzés impozáns fortifikációs jótállójának tövében, amely a csikóscsizmák és durva szövésű vászongatyák e pásztori földjén a Ferenc József-i ízlés unalmas változatát képviseli, ezt a fenséges, badgasteini, karlsbadi, abbáziai színházat, ahol valamennyi hotel à la »Erzherzogin Stephanie«, »Die Königin von Engelland«, avagy »Kaiser von Österreich«, főpincéreivel, operettjeivel, teraszaival, díszlépcsőivel, márványerkélyeivel és gloriéttjeivel, a timpanonokon, homlokzatokon és tetőkön félmeztelen istennőkkel egyetlen jelképe annak a megdönthetetlen, gránitszilárd fáraói Impériumnak, amelynek történelmi rendeltetése, hogy itt, a dunai mocsarak között a Rend, Munka és Törvény őrizője legyen, s ez a barokk Gigász még egyre itt van, közöttünk, létezik, a poklok minden erejével dacolva még áll, megvan, tekintet nélkül a Császári Pátens tizenharmadik vagy tizennegyedik paragrafusára, végeredményben, generálisával, lovaival és ágyúival együtt még egzisztál, mert az arisztokratikus, főúri, patríciusi vesztibülöknek ez a császári gránitja, ezek a hatalmas termek, brokát tapétáikkal és freskóikkal, tölgyfából faragott mennyezeteikkel, bronz gyertyatartóikkal és szőnyegekkel, egyedülálló báljaikkal és udvari fogadásaikkal, bíborvörös huszárgálájukkal együtt, lakkban és leopárdszőrmében, alabárdokkal és ezüstsizakokkal, mindez nem Kálmán »Tatárjárása«, sem pedig Haydn Szent Miséje, hadtestparancsnoki asszisztenciával, mindez nem kulissza, nem cirkuszi előadás, ez még most is felséges, Teljhatalmú Valóság, s ebben a nemzetközi, megdönthetetlen, úgyszólván Örök Valóságban csak olyan bolondos és bomladozó elmék képesek kételkedni, mint amilyenek egyike sajnos az ő tulajdon fia...”⁸

Sok szereplő ugyanakkor tagadja az idősebb Emericzy optimizmusát. A regényben ábrázolt következő nemzedék egyik kiemelkedő képviselője

⁶ Uo., 61–62. p.

⁷ Uo., 62. p.

⁸ Uo., 63–64. p.

Amadeo Bogoljub Trupac már nem Budapesten és a magyar „miniszterelnök Gróf” közelségétől várja az előrelépés lehetőségét, hanem közvetlenül Bécsben építi karrierjét. Számára egyértelmű, hogy a magyar főváros osztrák–magyar grandiózus építészete csupán egy operett díszlete. „S mindenkifölött ez az ember tisztán látja azt is, hogy Buda, Duna-parti dekoratív jellegű parlamentjével ugyanolyan provinciális kulissza, akárcsak a [zágrábi] Márk tér, mivel a dolgok sokkal inkább a Ballhaus-Platz [a bécsi külügyminisztérium] körül forognak, semmint ama Duna-parti gót parlament-katedrális körül...”⁹ Amint látni fogjuk, Trupac nem minden kortársa osztja nézetét és sok horvát, sőt szerb fiatal találja meg Budapesten az anyagi érvényesülés lehetőségét.

Budapesti jólét és a délszláv kisebbségi érzés

A regényben gyakran találjuk a horvát politikai vezetés szegényes életmódjának és a budapesti fényűzésnek az összevetését. Az ifjabb Emericzy Kamill az alábbi éles szavakkal kritizálja apja körének hivatalos viszonyát a magyar vezetéssel: „a Miniszterelnök úr [Wekerle] tulajdonképpen egy bűnszövetkezet gengszterfőnöke, s ezt a bandát olyan alakok képviselik, mint az a másik miniszterelnök, a Lukács úr például, akinek egyetlen üdvös ötlete az volt, hogy a Margitszigeten kártyabarlangot kellene létesíteni! A monte-carlói rulett, ezeknek az uraknak nincs is más eszményképük, s amíg egyetlen éjszaka ötvenezer koronás téttel játsszák a makaójukat vagy baccarat-jukat, neked hétszázti-zenhét korona és 17 fillér a fizetésed egy hónapra! Ti úgy borultok térdre ezek előtt a szélhámosok előtt, mint utolsó rongyos koldusok, mint azok a horvát nyomorultak a millenniumi emlékművön Kálmán király előtt...”¹⁰

A Hősök terén álló millenniumi emlékmű sérelem tárgyaként a regény későbbi pontjain is megjelenik, például amikor a főhős az érettségi vizsgája során egy horvát–magyar közjogi kérdésben száll szembe a bizottsággal: „- A horvátok sohasem veszítették el a függetlenségüket mind a mai napig, s ennek államjogi bizonyossága az, hogy a horvát király horvátul, mint államnyelven adja ki és írja alá dekrétumait, aztán pedig Kálmán király lovassága sohasem úsztatott át a Dráván, abban a romantikusan apologetikus értelemben, amit ez az érettségi mottó sugall, mert a történelmi elkődösítésnek és meghamisításnak ez a módja éppen olyan naiv és minden igazságot nélkülöző, mint az ezredéves emlékművön az a relief, amely a horvát főurak hódolatát ábrázolja a magyar király előtt. Azok az urak, akik ott az ezredévi emlékművön Kálmán előtt a horvát címerrel térdelnek, nem mások, mint gróf Khuen csatlósai és mamelukjai, s nem horvátok...”¹¹

⁹ *Uo.*, 407. p.

¹⁰ *Uo.*, 55. p.

¹¹ *Uo.*, 285–286. p.

A főhős később úgy emlékszik vissza, hogy pesti ifjúsága a nemzeti szégyenérzés jegyében telt.¹² Mindezt jól illusztrálja, hogy egy magyar költőnővel zajló szerelmét is a nemzeti megaláztatás viszonyrendszerében a millenniumi dombormű inverzeként értelmezi: „horvátok térdelnek Kálmán király előtt, egy magyar költőnő viszont őelőtte borul le...” A regényben megjelenő másik problematikus budapesti szobor Baross Gáboré a Keleti pályaudvar előtt: „a bronzminiszter pedig olyan patetikusan állt gránittalapzatán, mintha sohasem lopta volna el a horvátoktól Fiumét, mely dicsőséges történelmi tettéért – íme – olyan elismerést kapott, mintha legalábbis Gambetta lett volna.”¹³

A millenniumi emlékmű sérelmes horvátábrázolása mellett két fontos további motívum rajzolódik ki a fenti idézetekből. Egyrészt a fővárosi elit anyagi jóléte és a délszláv szegénység ellentétpárja, másrészt a horvát helyzet gyarmati függőségként való felfogása. Mindkettő többször visszatér a regény későbbi fejezeteiben. Az előbbire jó példa a főhős látogatása a Műegyetemen működő Horvát klubba, ahol a délszláv egyesülés kérdéseiről is hallgatnak előadásokat. Az ifjabb Emericzy Kamill egy szintén horvát származású Radocsay Zsigmond nevű diákkal kerül összetűzésbe, mivel úgy érzi, hogy a magyar főváros bőségszaruja korrumpálja a horvát és szerb ifjúságot. „Kamill nekirontott a nemzeti nihilizmusnak, a karrierista cinizmusnak, s a lezüllesztett, »elkurvult« magyarbarát fiatalság legközönségesebb prostitúciójának, amely rezignált és szertelen beteges lelkiállapotában a kisebbrendűségi érzés teljes fatalizmusáig süllyedt”.¹⁴ Radocsay, a párizsi ösztöndíjas diák válaszul elmagyarazza Kamillnak, hogy miben áll Budapest vonzereje párizsi nézőpontból is. A vádra, hogy olcsón adva magát csupán 73 korona 17 fillér kezdő havidíjért tért haza, azzal válaszol, hogy Párizsban a havi száznyolcvan frankos követségi fizetségből nyomorognak a szerb diplomaták, és a párizsi elit szemében neveltség tárgya a követség az ott felszolgált rossz minőségű pljeskavica, hagyma és užiceai kajmak miatt. Ennél emberhez méltóbb feladatnak találja az Osztrák–Magyar Monarchia képviselőjét bármilyen hivatalban. Több alkalommal hasonlítja a szerb állam és egyes ottani tisztviselők költészetét a pesti grófok és szeretőik jövedelméhez az Emericzyvel folytatott alábbi beszélgetésben:

– *mi, mint nép, képtelenek vagyunk a gazdag magyar grófokkal megbirkózni, hallgasson rám, Emerički, nézze, nézze csak a statisztikát, kérem a statisztika állhatatosan és vitathatatlanul azt mondja, hogy ezekről az aránytalanságokról, amelyek köztünk és ellenfeleink között vannak, egy napon józanul kell már gondolkodni, mert a folyószámla-vezetés tudományos módszer, a folyószámla pedig azt mondja nekünk, hogy mi koldusok vagyunk, a magyar grófok pedig nem azok [...]*

¹² Uő.: *Zászlók*, II. kötet, 424. p.

¹³ Uo., 364. p.

¹⁴ Uő.: *Zászlók*, I. kötet, 497. p.

– [...] nincs az a költő, aki szegyenünk minden keserőjét meg tudná énekelni, és képes lenne dalba foglalni a pesti csokoládének, aranynak és vérnek ezt a bolondos, szélhámos diadalát [...]

– De kedves barátom, azt mondom magának, számomra, az én saját kritériumom számára, személy szerint a statisztika az egyetlen iránytű, márpedig, nézze, kérem, mit mond nekünk a statisztika: Szerbia egy év leforgása alatt, az úgynevezett nemesfémekből (s ide tartozik nem csak az ezüst és arany, a gyémánt és briliáns, hanem még a svájci óra is) nyolcszázezer dinár értékben importál, s most jól figyeljen, itt Pesten, néhány grófi metressz havonta többet költ az ékszerére, mint a maga szuverén szerb királysága egyévi költségvetésben [...] S bocsásson meg kérem, még csak egy példát említek, egyetlen delegátusunk itt Pesten, a közös országgyűlésben, olyan stipendiumot kap, hogy az nagyobb jövedelem, mint a szerb miniszterelnöké...¹⁵

Visszatérő motívum Horvátország helyzetének gyarmati narratívába illesztése. A fent említett Amanda néni a zágrábi lóvasutat az elmaradottság szimbólumaként kritizálja, majd úgy fogalmaz, hogy „ez mégiscsak gyalázat, ma már Kongóban sincs lóvasút, ha istent ismersz...”¹⁶ Horvátország gyarmati státuszának elméletét Emericzy Kamill fejti ki részletesen. Az ifjabb Emericzy rendszeresen publikál esszéket a *Huszedik Század Zászlói* című budapesti folyóiratban a horvát helyzetről. Ezek egyikében az alábbi lesújtó képet vázolja a horvát demokráciáról: „ez a »horvátországi demokrácia«, sajnos, nem horvát, hanem magyar, [...] mert ennek a »demokráciának« a keretében a horvát nép akarata semmiféle »demokratikus« módon meg nem nyilvánulhat, miután, Mi mint Nemzet a Drávától délre, inkább egy idegen hatalom megszállta Marokkó vagyunk, semmint demokrácia.”¹⁷ Később világossá teszi, hogy a helyzetet bonyolítja a tény, hogy a horvátok elnyomói is elnyomottak. Már a jugoszláv időkből visszatekintve fogalmazza meg az alábbiakat az említett budapesti folyóirat főszerkesztőjének. „Mindaddig, amíg az elmúlt háború véget nem ért, az önök magyar gyarmati szatrapijának a kolóniája voltunk, az önök szatrapijája viszont egy másik szatrapijának volt a gyarmata, most

¹⁵ Uo., 497–499. p.

¹⁶ Uo., 226. p. Horvátország Kongóhoz hasonlítása később is visszatér a regényben (II. kötet, 741. p.) és a francia csapatok 1918-as északra nyomulását is a délszláv térség átmeneti gyarmati megszállásaként értelmezi a főhős (II. kötet, 799. p.) Zágrábot már a középkor óta magyarok által gyarmatosított városként mutatja be a regény. A zágrábi katedrális leírása jó példa erre: „ha valóban egy jót sétálnának a városban a katedrálisig, ama monumentális, magyar gótikus katedrálisig, amely már önmagában is curiosum mundi, hogy itt, e manicheus tájon, a horvát politikai szeparatizmus kellős közepén, *in partibus infidelium*, már a korai középkor idején egy olyan grandiózus templomot építettek, amely a magyarok szent királyának jelképes patrónusával a horvát erkölcsi egzisztencia tagadását képviseli.” (II. kötet, 389. p.).

¹⁷ Uo.: *Zászlók*, I. kötet, 172. p.

pedig továbbra is egy zarnokság gyarmatának kell maradnunk, mert mint magyar kolónia »elvesztettük a háborút«...¹⁸ Mindez Budapest szempontjából érdekes következtetésekkel jár. A nagy gyarmattartó nemzetek fővárosai helyett olyan geopolitikailag kulcsfontosságú gyarmati nagyvárosokhoz hasonlítja a főhős Budapestet, mint Szingapúr és Gibraltár. „Kamillnak az a valójában logikus és józan gondolat ötlött az eszébe, hogy ez az egész történelmi Buda, azzal a másik, a folyó túlsó partján elterülő új várossal együtt, amely az egykori dunai mocsarak fölött húzódik, a legnagyobb stílú veszedelmes erődítmény, akárcsak Gibraltár, Singapore vagy Port Artur, s hogy ott, azokban a budai bástyákban, valami sötét, szőrös, patkányként ragadós és fertőző, megnevezhetetlenül titokzatos és veszedelmes erő lakozik, amely ezekben a dohos és penészes kazamatákban megbújva, mint pestis, halállal és pusztulással fenyeget, s úgy hívják: Háború...”¹⁹

A fentiek alapján tehát Budapest két módon is erősítette a horvát kisebbségi érzést, egyrészt vágyott gazdagságával, másrészt elnyomó, mármár gyarmattartó szerepével. Ezt a horvátság fölébe tornyosuló Budapest-képet több eszközzel lazítja a szerző. Egyrészt, mint láttuk, a főhős hangsúlyozza Budapest saját gyarmati státuszát, másrészt számos olyan leírást olvashatunk a városról, ami feloldja a varázslat alól a pompában gyönyörködő olvasót. Többször hangsúlyozza az elbeszélő vagy valamelyik szereplő, hogy a város néhány attrakciója csupán kulissza, vagy rossz másolata egy-egy nyugati eredetinek. Például a gellérthegyi sziklakápolna Mária-szobrát „a lourdes-i látomás e kicsiny, apró, jelentéktelen magyar változataként”²⁰ jellemzi. A Szent Jobb körmenetet barbárságként mutatja be, ahol a gyülevész népség egy halott király keze előtt térdel.²¹ Ugyanígy hangsúlyozza az esztétikailag előnytelen városrészek szürkeségét, például az alábbi szövegrészben: „A pesti egyetemen tanuló horvát ifjúság Andrija Jamometić kardinálisról elnevezett klubja budai citadella alatt elterülő új városnegyed egyik újonnan épült házának földszinti három szobájában volt, nem messze a Ferenc József-hídtől, ama ormóttlan szürke épületek egyikében, amelyek a Műegyetem épület-tömbje körül egyre nagyobb mértékben nőttek ki a földből, s a Duna mentén szürke, unalmas, jellegtelen gránitkockákkal burkolt, melankolikus és ködös sugárutakat alkottak, melyeket gázlámpák komor fénye világított meg.”²² Az ilyen részletekkel együtt is erős marad a regényben a magyar főváros horvát elit által vágyott kozmopolita karaktere, különösen a sáros zágrábi utcákkal és az ott közlekedő lóvasúttal kontrasztba állítva.

¹⁸ Uő.: *Zászlók*, II. kötet, 385. p.

¹⁹ Uő.: *Zászlók*, I. kötet, 583. p.

²⁰ *Uo.*, 64. p.

²¹ *Uo.*, 677. p.

²² *Uo.*, 493. p.

Divat, stílus és kávéházak a kozmopolita Budapesten

Visszatérő szerepet kapnak a regényben a budapesti kávéházak és az öltözködés. Mikor az idősebb Emericzy bizalmas hangot üt meg a fiával, úgy fogalmaz, hogy a „magyar nők páratlanok, sokkal bájosabbak, mint a mieink.”²³ A regény egésze alapján valószínű, hogy ez alatt leginkább eleganciát és kifinomult ízlést érti a főhős apja. Az ifjabb Emericzy szexuális beavatása is egy pesti lánnyal esik meg,²⁴ és a későbbiekben is két pesti nő lesz meghatározó az életében. Egyikük a Kamillnál tizenhét évvel idősebb költőnő,²⁵ akinek eredeti öltözete és turbánszerű fejfedői jellemrajzának visszatérően fontos külső kifejezései maradnak. Az alábbi a pesti nagyasszony egyik tipikus leírása: „az úriasszony, aki akkor, a kávéházba betoppant, teveszőr bélésű trench-coatjában, batik kendőből csavart turbánnal a fején, bájosan, elragadóan, életlendülettel teli, arcát a hegyi napfény sütötte barnára, egészséges fogai ragyognak, s ha megjelenik az üvegajtóban, neki fel kell állnia, hogy üdvözölje [...], Anna pedig úgy bukkan majd elő sűrű selyemfátyolban, mint napkeleti asszony, s mikor bal keze hüvelykével és mutatóujjával felfedi arcát, mintha szentségtartó előtt lebbentené fel a függönyt, miközben jobbját, amelyen karkötő csillog, kézcsókra nyújtja...”²⁶ Jelentős szerepet kapnak tehát az ékszerek is, amint a fenti leírásból és a „grófi metresszek” korábban idézett bőséges költekezéséből is kitűnik.

A horvát és a szerb fővárossal való összehasonlításból diadalmasan kerül ki a regénybeli Budapest. Egy zágrábi és egy budapesti temetés összevetéséből megtudjuk, hogy a budapesti gyásznép gondozottabb külsejű,²⁷ valamint Amanda néni is szigorú kritikát fogalmaz meg a zágrábi öltözködésről amikor kifogásolja, hogy csupa amerikai Box cipőt hord mindenki félretaposott Palma sarokkal, „és sehol egyetlen tisztességes félcipőt nem látni, sem svédet, sem magyart.”²⁸ A háború után a magyar ruházatnak Belgrádban olyan nagy keletje lesz, hogy „a magyar pantallókat a Terazijén szabják.”²⁹ Megtudjuk,

²³ *Uo.*, 136. p.

²⁴ *Uo.*: *Zászlók*, II. kötet, 163–164. p.

²⁵ Borongay Annát, a költőnőt egyes vélemények szerint Lesznai Annáról mintázta a szerző. LUKÁCS István: Miroslav Krleža és a film, In: URKOM, Aleksander (szerk.): *Szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek – Tanulmánykötet*, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 2017, 103. p., valamint LÖKÖS István: Modell és regényhős. Lesznai Anna és Borongay Anna Krleža *Zászlók*jában, *Irodalomtörténet*, 23. évf., 2. szám, 1992, 290–298. p. Vannak azonban, akik Kaffka Margitot és Erdős Renée-t látják benne. MANN Jolán: *Miroslav Krleža életművének hungarikája a horvát kulturális emlékezet kontextusában*, doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2019, 194. p.

²⁶ KRLEŽA: *Zászlók*, II. kötet, 392–393. p.

²⁷ *Uo.*: *Zászlók*, I. kötet, 470. p.

²⁸ *Uo.*, 226. p.

²⁹ *Uo.*: *Zászlók*, II. kötet, 84. p.

hogy Kamill belgrádi esküvőjén az apja egy már kissé divatjamúlt századfordulós cilindert vett fel, amelyet annak idején a Váci utcai *Gentlemannél* vásárolt.³⁰ Az apa és a fiú drámai szakításakor az alábbi jellemzést olvashatjuk az idősebb Emericzyről: „Kamill nem tudott megszabadulni a benyomástól, hogy ez az előtte álló gavallér, hegyes orrú svéd cipőjében, világos kávébarna kesztyűjével, fekete posztókalapjával és kabátujján átvetett esernyőjével még mindig a magas rangú pesti kormánytisztviselő eleganciáját árasztja, mintha a legmagasabb osztrák színvonalú audienciára készülődnék, s hogy a belgrádi urak nem tévedtek választásukban, ha ezt az urat küldik Budára követnek. A magyar dzsentrí szigorúan udvarias, lovagiasan tartózkodó modora testesül meg ebben az úrban, aki [...] kétségtelen rokonszenvet fog kiváltani a magyar udvari körökben, s ez a tökéletes kuriális színész ért majd hozzá, hogy a budai parketten a magyar admirális és saját uralkodója egyforma megalégedésére tökéletesen játssza majd a rábízott szerepet.”³¹

Világosnak tűnik, hogy az apa stílusikonja és példaképe a magyar miniszterelnök Tisza István. Még mikor Horthyhoz készül audienciára is ő jár az eszében. Az elragadtatás olyan mértékű, hogy az apa szinte szemrehányást tesz magának, amiért nem halt meg Tiszához hasonlóan egy felsőadányi parasztlázadás során, amikor pedig alkalma nyílt volna rá, hanem szembe szállt támadóival. „Öméltósága baráti kapcsolatban állt a Miniszterelnök gróffal, a Gróftot pedig úgy lőtték le, mint a veszett kutyát, egyszerűen sintér módra ölték meg, a Gróf, miközben halljának lépcsőjén töltött revolverrel a kezében lejött, megkérdezte a kutyapécér urakat – mit óhajtanak, miféle politikai sintérek nevében jöttek, ki küldte őket, amikor pedig megpillantotta hóhérait a rá irányított karabélyokkal, revolverét megvető mozdulattal hajította azoknak a felbérelt alakoknak a lábához, direkt azoknak a kriminális bitangoknak, azoknak a gyilkosoknak a lába elé, kérem, urak, méltóságomon alul áll, hogy efféle gonosztevőkre egyetlen golyót is pazaroljak, igen, igen, így hal meg egy igazi úr, ez egy Grófhhoz méltó halál, egy grófhhoz, aki valóban az is volt, tetőtől talpig gróf, ez igazán százszázalékosan grófi gesztus volt, tisztesség és megbecsülés, a háborút elvesztettük rien va plus, s’il vous plaît, messieurs, à vos ordres, je ne joue plus, nem pedig olyan gyűrött plebejusi, zsellér módra, mint ahogy ő akarta hétszilvafás bőrét vásárra vinni, amikor azokkal a banditákkal, puskával a kezében szembeszállt...”³²

Hangsúlyosan jelenik meg a regényben a pesti kávéház, mint a világváros egyik fontos kelléke, a szerkesztőségi, művészeti és szerelmi találkozók legfőbb helyszíne. A főhős egy helyen keserűen jegyzi meg, hogy a pesti nőt az ő Horvátországnak gondjai helyett inkább az oktogoni kávéházak, az Abbázia

³⁰ *Uo.*, 236. p.

³¹ *Uo.*, 343. p.

³² *Uo.*, 304–305. p.

és a Japán pletykái érdeklik. Kamill és a neves költőnő Borongay Anna rendszerint az Abbáziában találkoznak a bejárattól jobbra található márványasztalnál, közvetlenül a második ablak mellett. Az első világháború idején a kávéházat a béke szigeteként jellemzi a szerző, amint szárnyas hajóként békésen úszik a déli, verőfényes budapesti szellőben, ahol a frontról hazatérő katona úgy érezheti az „igazi forró kávé” szálldosó illata miatt, mintha a háború csak illúzió lenne.³³ Figyelemreméltóan sötéten látja ehhez képest Kamill a húszas évek belgrádi kávéházát és vendégeit: „A ritmikus valcerhangulat hullámain a löttyedt, zsíros, izzadt női hús kipárolgása ringatózik, melyet az olcsó vásári szappan és a marcipánosan édes, illatozó kölnivíz szaga leng át: valahány vendég van itt, az mind jókedvű, mindannyiuk képén vigyorgó fintor remeg, mindannyian ott gubbasztanak a márványasztalok körül, mint fából faragott törpék, rosszul szabott, legalább két számmal nagyobb, túl bő, részletfizetésre vásárolt s leghitványabb szövetből készült ruhájukban.”³⁴ Mindez éles kontrasztban áll a regény század eleji fényes pesti kávéház-leírásaival, valamint a pesti eleganciáról megfogalmazott fenti szövegrészekkel.

Éttermek és gasztronómia

A kávéházak mellett meg kell említeni, hogy Krleža alapos képet nyújt Budapest prominens és kevésbé ismert éttermeiről, valamint számos gasztronómiai részletre is kitér. A szereplők kultikus, illetve kifejezetten rossz éttermekben is megfordulnak, az olvasó pedig rendszerint az ezekben felszolgált ételekről is leírást kap. Mikor az idősebb Emericzy fiát a budapesti Hungaricum nevű középiskolában elhelyezi, a Mátyás pincébe viszi búcsúvacsorára:

A búcsú előestéjén Őméltósága, mint valami utolsó vacsorára, magával vitte fiát a diszkrét és első pillantásra szolid »Mátyás pincé«-be, ebbe a magas áraival a plebsztől szigorúan elkülönített és csak a kormányzat kiválasztottai és sznobjai részére fenntartott vendéglőbe, ahol egykor még megboldogult édesapja itta a pezsgőt, cigányhegedűk sírása és cimbalompengés közepette.

Az ódon tölgyfa mennyezet alatt, a vörös, lakkozott téglapadló, és a rusztikus, durva faragású asztalok környezetében, a narancsszínű lámpaernyők félhomályában minden olyan patriarkális, olyan mintha az egész étterem rég múlt korvini napok reneszánsz tavernejának imitációja volna, a felszolgáló személyzet frakkban, ezüstserpenyők, rákok, balatoni fogas aszpikban, Martell, Courvoisier,

³³ KRLEŽA, Miroslav: *Zastave*, Naklada Ljevak, Matica Hrvatska, Knjiga druga, 2000, 79. p. és Uő.: *Zászlók*, I. kötet, 458. p. (A háború alatti látogatás epizódja kimaradt a magyar fordításból, mivel fordításban előbb jelent meg a regény, mint horvát eredetiben.)

³⁴ Uő.: *Zászlók*, II. kötet, 258. p.

badacsonyi szürkebarát, egri bikavér, nyúlhús, őzhús, általában vad, fácán, majonéz, angol bifsztek, dunai kecsge roston, ananászbólé, s mindebből Kamill töltött paprikát választott.

– Mit akarsz töltött paprikával, attól tartok, lesz részed töltött paprikában a Hungaricumban, tessék, rendelj valami aszpikos dolgot, valami ingyencsésget ebből a kitűnő konyhából, itt, ahol már anynyi miniszter ünnepelte diadalát.

– A mi Krisztinánk sose képes eltalálni ennek a mártásnak vérnarancs színét, nálunk a töltött paprika mindig olyan halovány, mintha vízzel higított málnalé volna.

– Hát az igaz, nem tudunk főzni sem, barátom, főzni sem tudunk, így van ez, a fejünkben pedig nagy eszméket hordozunk, egészen elrontott bennünket a bécsi konyha, ördög tudja, mért is felejtettünk el főzni, a régi jó horvát konyhából már csak Varazsdon maradt meg hírmondónak valami...³⁵

A budapesti konyha fenti leírásból érezhető csodálata mellett az is lényeges, hogy a Mátyás Pince elsősorban a politikai elit találkozóhelye volt, ahol már a legifjabb Emericzy nagyapja is megfordult. A későbbiekben az étteremben véletlenül találkozik Emericzy egyik fiataalkori barátjával, aki szintén a fiát hozza ide. A hely tehát generációkon átívelően meghatározó a horvát és a magyar elit számára is. A régi historizáló Mátyás Pincéhez képest a Gundelt egy divatos dzsentrifészekként ismerjük meg egy I. világháborúban játszódó jelenetben:

A »Gundel«-nél elköltött vacsora (a pesti dzsentri-köröknek ebben a fashionable éttermében, a gloriéttben, a park közepén, amely a Millenniumi emlékművet az Állatkert körül elterülő Városligettel összeköti) szordínós hangulatban kezdődött, mint valami melankolikus szonatina [...]

Két-három Pálma cipősarkon nesztelenül járkáló öreg pingvin, a sok-sok évi vendégjárásban megroggyant pincér, az úri kiszolgáló személyzet szerepében (kitükrösödött, gondosan vasalt frakk, villogó, lakkosan villogó plasztronok, fehér szarvasbőr kesztyű, protokollárisan őszbe hajló pofaszakáll) ezüst casserole-ból szervírozza a vaj sárgás párájától harmatos, forró balatoni fogast, de a halat úgy viszik vissza, anélkül, hogy bárki is hozzányúlt volna; sem az öreg Kamráth, sem a vendége bele sem kóstolt sem a halba, sem a majonézbe; a poharakban aranysárga tokaji csillog, de a két különös, süketnéma vendég még a nyelve hegyével sem érinti.

A nagy étterem üres. A teraszon, a sarkig tárt üvegajtó előtt a cigányzene síró tremolóját a terasz fölött kifeszített vászonernyőn

³⁵ Uő.: Zászlók, I. kötet, 138–139. p.

*a déli szél mind hangosabb süvítése kíséri, akárcsak a csengő női kacaj a zajos temperamentumos férfigangokat, minden bizonynal a przemysli történelmi győzelem váltja ki az úri társaság hazafias, fékevesztett jókedvét; érezni lehet a száraz szél remegését, amely távoli puszták nappörkölte gyepének illatát sodorja erre, benn a teremben pedig, mint gyengén világított színpadon, a félhomályban, a pliszírozott selyem lámpaernyők narancsszínű visszfényében ott az udvarias találkozás melankóliája...*³⁶

A Gundel láthatóan egy korszerűbb étterem, amely a politikai elitnél alacsonyabb körökben népszerű. Míg miniszteri sikereket ünnepelnek a Mátyás pincében, itt a fronthírek villanyozzák fel a dzsentr közönséget. Kamill a fentieknél hétköznapiabb vendéglátóhelyeken is megfordul, például a Kálvin térhez közeli Hungária étteremben. „Néhány perccel később már ott is voltak a »Hungária« étteremben, elzászi cseresznye mellett, baráti ebéden, amely a Hungária szokásos *hors d'oeuvres veriée*-jével kezdődött, s egy palack 1899-es évjáratú tokajival, a »Szentatya cseppjei«-vel fejeződött be, amelyet Őfelsége, Jeruzsálem királyának nagylelkűségéből a hiteles armagnacival és courvoisier-vel együtt XIII. Leó, a Szentatya, Üdvözítőnk vérévé változtatott.”³⁷

A regényben elegáns pesti élelmiszerüzletről is találunk leírást egy karácsonyi séta során. „tegnap este azután, épp a város központjában, a Váci és a Király utca táján, bódultan kóborolva a téli alkonyatban, a karácsony közeledtének hangulatában, amikor az első hópihék szállingóznak, egy csemegés bodega kirakata előtt találkozott Amadeóval: a kirakat teli volt mindenféle ingyenségekkel, különféle halsalátákkal, olasz mortadellával és mártásokkal, lazacokkal, heringekkel, francia sajtokkal és cointreau-val...”³⁸ Szembetűnő a kirakat nyugatias kínálata és a tengeri halak hangsúlyozott jelenléte.

A fentieknél jóval rusztikusabb a Tétény környékén található csárda, ahova Kamill kalandvágyból egy kocsis rábeszélésére hajt ki. Itt is halételek leírásával találkozunk, ezek azonban jóval otthonosabb édesvízi halakon alapuló receptek. A kocsis a következőképpen ajánlja figyelmébe a helyet:

Tétény alatt, mindjárt a Duna partján, amikor ő Pestre érkezett, a kilencvenes esztendőkből, azt a csárdát »Ebgulyás«-nak hívták, de most az urak úgy hívják, hogy »Litl peredajz«, vagyis helyesebben »Paradajzli csárda«, finom, úri kocsmá az, helyesebben szólva igazi »restaurant«, ahogy mondani szokták olyan az az étterem, hogy még az Úristen se teremthetett volna szebbet, cigánnyal, frakkos pincérekkel, s van ott egy Rózsika nevű kisasszony, aki olyan halpaprikást rittyent, hogy abba a halászlébe még maguk az angyalok is belemártanák a galambszárnyukat [...]

³⁶ Uo., 665–666. p.

³⁷ Uo., 567. p.

³⁸ Uo., 453. p.

A »Litl Paradajzli« csárdában a kormos gerendák alatt, a tűzhely fényében bőséges vacsora készült; húsos rétes, rostonsült kecsge, az imént még ott ficánkolt a vízben, halászlé, rántott harcsa, töltött csirke [...]

A »Litl paradajzli« Rózsikája nem cáfolta meg jó hírét: a rostonsült kecsge is, a halászlé is, a zsenge zombori túró, no meg a sűrű s olyan vörös bor, mint a bikavér, mind, mind kitűnő volt, különösen pedig a vérszerű bor...³⁹

Míg a fenti éttermek társadalmi állásuktól függetlenül egyértelműen ínycsiklandó és lelkes leírásban részesülnek, egy Keleti pályaudvarhoz közeli vendéglátóhely negatív, de lakonikus értékelést kap. „Fiákerbe ültek, s a Keleti pályaudvarnál, a Baross-szobor árnyékában egy kis vendéglőben vacsoráztak: fanyar bor, száraz rizottó, híg kávé, az üres szobában cigánycimbalom lármázott...” Szembeötlő, hogy a cigányzene az egyes vendéglátóhelyek státuszától függetlenül visszatérően megjelenik a budapesti helyszíneken.

A korábbi motívumoknak megfelelően igazán éles és szenvedélyes kritikát csak akkor kap egy étterem és étkezési kultúra, ha Zágrábra vagy Belgrádra kerül a sor. Érdemes összehasonlítani az alábbi leírásokat a fentiekkel. Amanda néni a következőket fogalmazza meg a zágrábi gasztrokultúráról: „úgy mártogatjátok a kiflijeiteket a tejeskávéba, mint balkáni cigányok, [hogy arról ne is beszéljek], hogyan is szolgálják fel nálatok a teát, ebben az országban, ahol a marhahúsleves a *hors d'oeuvre* eszményképe, úgy szolgálják fel az orosz teát, mint grogot, citrommal és rummal, mint valami lőrét.”⁴⁰ Amanda néni mellett Kamill szeretője, Borongay Anna is hevesen bírálja a zágrábi teát: „elég, ha egy csepp teát kortyol, ezt pedig, engedelemmel, Kamill csészejéből is megteheti, csak éppen, mellékesen megjegyezve, ez a tea, sajnos egyáltalán nem tea, sőt még kamilla sem, hanem egészen közönséges ízetlen víz a fazékból, amelyben ezek a barbárok marhahúst főznek, no de azért mégis, mindennek ellenére jólesik neki ez a forró, zsíros lötyty...”⁴¹ Miután Kamillt egy belgrádi étteremben ki sem szolgálják, az alábbi jellemzést olvashatjuk tőle a hely kínálatáról, ahova ezután betér: „Vajon mi az, amit ezek az unalmas emberek elfeledhetnének, miközben bűdös olcsó rummal, bűzlő puncsokkal és olyan zsemlékkel és tésztákkal igyekeznek vigasztalódni, amelyek még egy kiehézt macskának sem ízlenének.”⁴² Ennél még a leglevitézettebb Baross téri étterem is nagyobb elismerésben részesül.

³⁹ Uo., 574–578. p.

⁴⁰ Uo., 227. p.

⁴¹ Uó.: *Zászlók*, II. kötet, 511–512. p.

⁴² Uo., 258. p.

A világváros mint veszélyek forrása

Budapest kozmopolita jellege fenyegető tulajdonság is egyben a horvát és szerb elit szemében. Veszélyes ideológiák és forradalmak helyszíne, ahonnan kiindulva bármikor elérhetik a délszláv térséget is a forrongó tüntetések és a velük szembeni véres megtorlás. Horvátországhoz képest a magyar politikai erjedést kaotikusabbnak írja le néhány szereplő, például a jezsuita R. P. S. I. Ballassa-Müller: „Manapság a dolgok Magyarországon olyan messzire jutottak, uram, hogy még a klerikális politika is pusztulásba rohan, mert annak láttára, hogy a magyar klérus és egyház képviselői olyan gentlemanek vontatóköte-lére bízták magukat, mint amilyenek a *Vörös Zászló* csavargói, s a szocialista néptribunokkal egy sorban haladnak, a szocializmus és a demagógia zászlaja alatt, erre aztán igazán megáll az ember esze...”⁴³ Ennek a sajátos erjedés-nek következményeként jelenik meg a regényben az erőszak a pesti utcákon a regény több karakterének értelmezése szerint. Az 1912-es munkástüntetések kapcsán az alábbi költői kérdést fogalmazza meg az idősebb Emericzy: „talán az, hogy odaát barikádokat emelnek, rögtönítélő bíróság ítélkezik, lovasság söpri végig az utcákat, villamosokat fordítanak fel, pogromok, tömegsztrájk-
kok vannak, a te szemedben annak bizonyossága, hogy minden rendben van?”⁴⁴ Később is felmerül a regényben, hogy Tisza miniszterelnök lövetett a pesti utcákon.⁴⁵ A budapesti politikai káosz a főváros gravitációs ereje miatt az I. világháború végén még a délszláv egységet is veszélyezteti. Haralimpije atyáról például az alábbi leírást olvashatjuk: „ennek a fekete-sárga metropolitának még jutott ideje arra, hogy Seriff Arnautovičtyal, a boszniai osztrák Reisz-el-Ulemával az utolsó pillanatban meggyőzze Tisza István grófort arról, hogy Bosznia az utolsó szál emberig a magyarokkal való egyesülés mellett van, és ezt kérem szépen, 1918 októberében cselekedte.”⁴⁶

Éppígy veszélyes a világháború utáni Budapest, hiszen az őszirózsás forradalom⁴⁷ és a Tanácsköztársaság időszaka egyaránt riadalmat okoz a horvátok körében. Erdélyi professzor,⁴⁸ az ifjabb Emericzy egykori pártfogója a pesti értelmiség köreiből az alábbi módon emlékezik vissza az időszakra. „Mikor egy napon végül arra az októberi komédiára sor került, amely mint valami vidéki bál, fehér őszirózsákkal kezdődött és végződött, ő vállalta, hogy a kényes természetű néprajzi határok kérdésében a köztársasági kormány tanácsadója legyen, de Károlyi hisztérikus belgrádi visszatérése után visszautasította, hogy a kommunistákkal való koalícióban a közoktatásügyi tárcát vállalja,

⁴³ Uő.: *Zászlók*, I. kötet, 412. p.

⁴⁴ *Uo.*, 57–58. p.

⁴⁵ *Uo.*, 397. p.

⁴⁶ Uő.: *Zászlók*, II. kötet, 279. p.

⁴⁷ *Uo.*, 395–396. p.

⁴⁸ Erdélyi professzort a szakirodalom szerint Jászi Oszkárrol mintázta. L.: MANN: *i.m.*, 96. p.

mert ellenezte, hogy a naiv grófi forradalom oly felelőtlenül beletörődő volt, és kényre-kegyre megadta magát a Cserniknek és Szamuelyknek. Rajta kívül egyetlen polgári republikánus sem volt tisztában azzal, hogy az »októberi forradalom« ilyenképpen öngyilkossággal végződik. Így tehát mindjárt kezdetben, annak a »proletárdiktatúrának« nevezett szörnyszülöttnek az első napjaiban alaposan kompromittálta magát, mint »reakciós burzsuj«, mint ellenforradalmár, aki »nem tudja, mit akar«, mint »ingadozó«, egyszóval mint »megalkuvó« és »osztályellenség«, hogy pedig ez mit jelentett, arról fogalma sem lehet olyasvalakinek, aki nem a saját bőrén tapasztalta, hogy egy font emberhús fillért sem ér.⁴⁹

A Tanácsköztársaságról, mint Pesten lezajlott őrült kommunista lázadásról emlékezik meg az idősebb Emericzy is, aki élesen szemben áll fiának kommunista fordulatával. Megtudjuk, hogy Kamill legjobb gyerekkori barátja, aki már a Monarchia idején is terrorista akciókat hajtott végre a MÁV ellen, majd a délszláv egységért harcolt és többször börtönbe került, 1919-ben Kun Béla-féle csapatokkal akarta elfoglalni Zágrábot.⁵⁰ A Tanácsköztársaság bukása után azonban továbbra is veszedelmes helynek tűnt Budapest a fehér terror, majd a Horthy-rendszer miatt. Ugyan az idősebb Emericzy nagyköveti megbízást vállalt a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselőjeként Budapestre, Kamill ezt olyan mértékben ellenzi, hogy vezetéknévét is vált, nehogy összefüggésbe hozzák az apjával. Horthyt véres gorillának tartja,⁵¹ aki „leöldöste mindazokat, aki szabadon szerettek volna gondolkodni”⁵².

A politikai, művészeti és értelmiségi elit

Krleža a budapesti elit beható ismeretéről ad számot a cselekmény háttérének felvázolásakor. Megtudjuk, hogy Wekerle Sándor miniszterelnök beceneve az elit köreiben vezetéknéve kezdőbetűje után „dabl-ju”⁵³, és míg az idősebb Emericzy zölden villogó szemű fekete magyar jaguárnak látja, a fia disznónak.⁵⁴ Amint fent láttuk, az idősebb Emericzy személyes példaképe Tisza István volt, aki szintén fontos szerepet kap a magyar politikai karakter ábrázolásakor.

Számos valóságos művész és tudós jelenik meg a regényben, például Medgyaszay Vilma, Vámbéry Ármin, Molnár Ferenc vagy Ady Endre. Ady egyik verse, *A Duna vallomása* meg is elevenedik, és látjuk, amint a költő a

⁴⁹ *Uo.*, 396. p.

⁵⁰ *Uo.*, 138. p.

⁵¹ *Uo.*, 354. p.

⁵² *Uo.*, 173. p.

⁵³ *Uo.*: *Zászlók*, I. kötet, 29. p.

⁵⁴ *Uo.*, 55. p.

folyót faggatja a Margitszigeten állva.⁵⁵ Ugyanakkor más helyen Adyt elkésett párizsi hírnöknek nevezi Kamill, aki kedvezőtlenül kerül ki a horvát lírai impresszionizmussal való összehasonlításból.⁵⁶ Több horvát szereplő elismeréssel vegyes irigységgel beszél a magyar művészet és tudomány eredményeiről. Csodálkozva említik, hogy Petőfi olvasásáért Nietzsche magyarul kezdett tanulni.⁵⁷ Liszt is kiemelt szerepet kap a történetben, hiszen az ifjabb Emericzy egy jelenetben mélyen rezonál Liszt zongorára és zenekarra írt, b-moll, 1. sz. hangversenyére a budapesti Konzervatóriumban.⁵⁸ Később az idősebb Emericzy Liszt zongorahangversenyének kíséretében hal meg Horthy rezidenciáján. Krleža nagyra tartotta Marcel Proustot, aki *Az eltűnt idő nyomában* című főművében többször is szerepelteti Liszt zenéjét,⁵⁹ és talán részben ezért olvashatunk ilyen jellemzést a zeneszerzőről: „Lisztnek sikerült, ami egyetlen más virtuóznak nem jutott osztályrészül, hogy magyar rapszódosként megszerezze a császári elismerést, s ezzel a magyar cigányzenének ajtót nyisson a bécsi Udvarba, amely ezt el kell ismerni Mozarttól és Haydntól kezdve Schubertig és Straussig, mégiscsak a világ legzeneértőbb udvara volt.”⁶⁰ Ugyanígy nagy elismeréssel nyilatkozik az elbeszélő László Fülöp festészetéről, Szinyei Merse Pál szerepéről a plein air irányzatában,⁶¹ valamint arról, hogy Gustav Mahler került a pesti Opera igazgatói székébe.⁶²

Budapest értelmiségi, tudományos vonzerejét sok ponton kifejezi a regény, így már a címében is, amely a fikciós *Huszadik Század Zászlói* (röviden *Zászlók*) nevű liberális pesti folyóiratra utal. Mikor apja Budapestre küldi tanulni Kamillt a következő szavakat intézi hozzá: „Valamennyi régi elődünk magyar diák volt egykoron, Vitéz is, Pannonius is, Brodarić is meg Berislavić, légiójával tudnám felsorolni a nevüket, s ugyan ki nem volt már a mieink közül magyar Budán és horvát a Drávától délre még a legújabb korban is, itt van például Gaj meg Kukuljević és Šenoa, mindannyian magyar diákok voltak, s ez így is volt helyes, Katančić is Budán tanult, Martinović is ott vesztette botorul a fejét...”⁶³ Martinović itt Martinovics Ignácot, a jakobinus forradalmárt jelöli, aki az előbb szabadelvű, majd kommunista fordulatot vevő Kamill sajátos előképének is tekinthető. Kamill már budapesti diákévei alatt a *Zászlók* és a *Magyar Szó* munkatársa lesz.

⁵⁵ Uo., 578. p.

⁵⁶ Uő.: *Zászlók*, II. kötet, 433. p.

⁵⁷ Uő.: *Zászlók*, I. kötet, 575. p.

⁵⁸ Uo., 482. p.

⁵⁹ Proustnál Liszt zenéje is többször megjelenik, valamint Swannról megtudjuk, hogy „ez vagy az a lecsúszott hölgy azért érdekli, mert az illető szeretője volt Lisztnek...”
PROUST, Marcel: *Az eltűnt idő nyomában – Virágzó lányok árnyékában*, ford. JANCSÓ Júlia, Atlantisz, Budapest, 2021, 100. p.

⁶⁰ Uő.: *Zászlók*, I. kötet, 482. p.

⁶¹ Uő.: *Zászlók*, II. kötet, 535. p.

⁶² Uo., 434. p.

⁶³ Uő.: *Zászlók*, I. kötet, 127–128. p.

Frano Supilo, a regény egyik valós történelmi szereplője egyik ponton megköszöni Kamillnak, hogy megemlítette a nevét a *Magyar Szó* nevű folyóiratban. A délszláv egység jeles teoretikusaként és politikai kovácsaként a következőképpen fogalmaz: „mit tegyünk, imponál nekünk a pesti sajtó, ebben a tekintetben úgy viselkedünk, mint igazi vidéki tökfilkók...”⁶⁴ A pezsgő magyar művészeti és tudományos életről alkotott benyomást erősíti a *Magyar Szó* főszerkesztőjének, Kamráthnak az alábbi megjegyzése is: „a magyar művészet olyan magas aeropágus előtt, mint amilyen London, diadalát ünnepli, a magyar állam évente több mint háromszáz millió koronát költ kultúrára, a magyar irodalmat és művészetet a nagyvilágban világhírű művészek és írók képviselik, a magyar költők, a magyar matematikusok, a magyar tudósok, mint amilyen példának okáért Bolyai, a magyar technikusok és a többiek magas színvonalú alkotóerőnkéről és tehetségünkről tesznek tanúságot...”⁶⁵ Egy szerb folyóirat kapcsán megfogalmazott gondolatokkal párhuzamba állítva különösen erősnek tűnik a kontraszt a pesti és a délszláv szellemi élet között. „A *Srpski književni glasnik*-nak tízezer előfizetője van, s ezt a folyóiratot ma Fiumében és Zágrábban éppúgy olvassák, akárcsak Pesten meg Bécsben, tekintet nélkül azonban arra, hogy ez a *Mercure de Serbie* közepes konzervatív szellemű folyóirat, sőt *in musicis et artibus* valósággal reakciós, s meglehetősen vidékies, jugoszláv méretekben tömegesen olvassák, s ez nem kis dolog.”⁶⁶

A pezsgő budapesti szellemi élet azonban bőven kap kritikát is a főváros önelégült és belterjes értelmisége miatt a regény főszereplőitől. Mikor Kamill gyermekkori jóbarátja a balkáni háborúból levelet ír szerelmének, a fiumei származású, de Budapesten élő Tommaseo kisasszonynak, a következő módon jellemzi a délszláv kérdéshez való hozzáállását: „magyarbarát Kedvesem, [...] kérlek, ne mosolyogj gúnyosan a Te magasztos és emelkedett Pesti távlatodból!”⁶⁷ Ez az emelkedettség Kamill és Borongay Anna egyik vitájában már inkább az önmagába zárkózó pesti elit szűklátókörűségét és részvétlenségét palástolja csak. „Mindenekfölött Anna a pesti nagyvárosi beképzeltség, s a magasabb színvonalon álló »Kulturträgerség« kényelmes elszigetelődésében élt, s hogy olyannyira lealacsonyodjék, miszerint a dolgokat, kérdéseket és eseményeket az úgynevezett »horvát perspektívából« nézze, számára teljesen fölösleges kiruccanást jelentett a granicsárvidékek ismeretlen és teljesen érdektelen tájaira, ahol az utasembereket Jellasics pandúrjai és haramiái verik agyon, akik pillanatnyilag, mint a »milieu« társadalmi fenomenjei, kizárólag csak azért nem iszonytatóan unalmasak, mert Kamill kommentárjai kísérik őket, idővel azonban Kamill docentúrái is az illír és délszláv problémakör gazdag gondolatársításával úgy fárasztották Annát, mint teljesen hiábavaló

⁶⁴ Uo., 617. p.

⁶⁵ Uo., 432–433. p.

⁶⁶ Uo.: *Zászlók*, II. kötet, 709. p.

⁶⁷ Uo., 705. p.

idővesztegetés. Észre lehetett venni, hogy Kamill fejtegetései közben elrévedezik, s hogy ezek a fejtegetések halálosan untatják. Csupa félreértés. Anna tekintélyei, a bécsi és pesti irodalmi nagyagyúk Kamill szemszögéből a legjelentéktelenebb nullák voltak. Egyszer például, amikor Molnár Ferencre telődött a szó, hogy vajon Molnár tisztességes író-e vagy sem, durva incidensre került köztük sor, mert Kamill egész nyíltan és köntőrfalazás nélkül kijelentette: Annának fogalma sincs arról, mi az igazi irodalmi érték, mert esztétikai eszményképül nem Molnár viccei, hanem Dante terzinái szolgálhatnak, tekintet nélkül arra, hogy Dante nem írt pesti lapokban tárcákat. Anna egész világát a pesti tárcairodalom ragyogta be, mert ő maga is virtuóz módon játszadozott az efféle szövegekkel, s az egyedüli, ami »politikai« fantáziáját valóban izgatni tudta, az aktuális politikai témákra írt kuplék voltak 1912 májusában, az általános sztrájk ama válságos napjaiban, amikor a kormány a politikai válságot úgy oldotta meg, hogy katonai szolgálatra hívta be a vasutasokat, a pesti utcákon pedig a gyalogság és a lovasság tömegeivel vont kordont. A pesti sznobok szemében mindez nagyszerű cirkuszi előadás volt, s Anna is nagy örömet lelte az utca felbolydult ritmusában, a tűzvésszel beragyogott látóhatárban, sőt a császári fegyverek zöreijében is, közben pedig kigúnyolta a pesti forradalmat, mint értelmetlen bolondságot, amely százesztendőös késséssel akarja a Bastille-t lerombolni [...] Az így támadt úrben Kamill időről időre a nyilvánvaló szellemi nyomor elleni lázongásában temperamentumos kitörésekkel válaszolt...”⁶⁸ A pesti értelmiségi elit ábrázolása tehát minden magasztossága ellenére is egy bezárkózó és a magyarországi nemzetiségek mellett az alsóbb osztályok felé is részvétet mutatni képtelen csoportot jelenít meg.

Budapest és a halál

Láthattuk, hogy Budapest elpusztulásáról szóló apokaliptikus látomások és temetési menetek is többször megjelentek a regényben. Ezeknél is hangsúlyosabb, hogy az idősebb Emericzy Kamill Horthy Magyarországra érkezik a frissen született délszláv királyság követeként, ahol a kormányzó rezidenciáján is éri a halál. Budapest legutolsó megjelenésekor a regényben id. Emericzy Kamill sírját látjuk a Kerepesi temetőben. Ennek a fáradt budai követnek a „teste valahol messze a Kerepesi temető tökéletes magányában enyészik, idegen és ismeretlen holttestek között, egészen szerényen a temető falának tövében, odakünn pedig, az utcán egy arra haladó villamos lírája sír fel, és zöld szikrák egész kévéit szórja a magányos sírra.”⁶⁹

⁶⁸ *Uo.*, 430–431. p.

⁶⁹ *Uo.*, 791. p.

Konklúzió

Krleža Budapest-képe a horvát értelmiség és politikai elit összetettségéről tanúskodik. A magyar főváros szeretve gyűlölt eszményképe volt valamennyi fontos regényszereplőnek. Láthattuk, hogy a budapesti boltokból öltözködött, aki adott a megjelenésére, a legnagyobb horvátok Budapesten pallérozódtak, valamint nagy elismerésnek örvendett körükben a budapesti kávéházi kultúra és általában a gasztronómia. Az idősebb Emericzy szemében Budapest az osztrák–magyar építészeti idill és harmónia megtestesülése volt, amelynek fia által jövendőlt közeli összeomlása aggodalommal töltötte el. Budapesttel összehasonlítva Zágráb és Belgrád is az elmaradottság és a kultúrdeficit világát jelentette, amit a regény főhőse a kizsákmányoló és kicsinyes pesti horvátpolitika számlájára írt. Tehát a vágyott budapesti jómód és gazdagság a horvát hazafiak számára elfogadhatatlan módon részben a horvátok kifosztásával valósult meg. Számos összehasonlítást láthattunk a horvát és a szerb politikai tisztviselők, sőt a délszláv államok költségvetése valamint a magyar urak magánvagyonja között.

Ebből az ambivalens és önellentmondásos viszonyból azonban gyökereken eltérő következtetéseket vonnak le a regény szereplői. Az olyan realisták, mint Radocsay úgy látják, hogy ha Budapesten van lehetőség gyarapodni, akkor akár Párizs helyett is ott érdemes élni, és ennek érdekében feladható a horvát identitás. A konzervatív regnikoláris urak, mint az idősebb Emericzy a Monarchia iránti hűség alapján tartják ideális karriernek a budapestit. Ezt a hűséget demonstrálandó Emericzy halálát és végső nyughelyét is a magyar fővárosba komponálta Krleža. Trupac igazi opportunistaként éles tekintettel Budapestet csupán üres kulisszának látja, és Bécsben találja meg a lehetőségek valódi forrását. A regény főhőse, Kamill az élőködő budapesti elitet elvágna a horvát költségvetésből származó bevételekből és a délszláv egység programját támogatja egészen addig, míg az ténylegesen meg nem valósul.

A regény világos képet fest a többrétű kvázigyarmati függésről, amely miatt Budapest egyszerre lehet a vágyott példakép Zágráb és Belgrád számára ugyanakkor oka is a délszláv elmaradottságnak. Krleža az ebből támadó feszültségre adható egyéni válaszokat veszi sorra az egyes szereplők életútjának bemutatásával.